

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

(підпис)

(Ім'я та ПРІЗВИЩЕ)

_____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»

програми ОП «Історія»

**на тему: «Аграрне питання в роки Української Революції
у 1917-1921 роках»**

Здобувачки групи ІС-91 Слюсарєвої Євгенії Олексіївни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Євгенія Слюсарєва

Керівник доцент кафедри історії, кандидат історичних наук, доцент

В.А. Нестеренко

Суми 2023

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»
Слюсарева Євгенія Олексіївна

1. Тема роботи «Аграрне питання в роки Української Революції у 1917-1921 роках», затверджена наказом №0638-VI від 07.06.2023 р.

2. Мета кваліфікаційної роботи: дослідження аграрного питання в добу Української революції 1917-1921 років.

3. Об'єкт дослідження: розвиток сільськогосподарських відносин в Україні.

4. Предмет дослідження: суспільно-політичні процеси та реформи сільського господарства в період Української революції.

5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи

Розділ 1. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, до 15 квітня 2023 р.

Розділ 2. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, до 31 квітня 2023 р.

Розділ 3. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ, до 15 травня 2023 р.

6. Дата видачі завдання «02» лютого 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ В. А. Нестеренко

Завдання до виконання одержав _____ Є. О. Слюсарева

АННОТАЦІЯ

Метою даної роботи є дослідження аграрного питання в добу Української революції 1917-1921 років. Актуальність обраної теми обумовлена тим, що земельне питання й аграрні зміни в Україні мають досить глибоке підґрунтя. Саме вони значною мірою визначали долю переважної частини населення, а разом з тим і могутність держави – її економіку, стабільність, дипломатичні та воєнні успіхи. Особливо це характерно для обраного історичного періоду.

У першому розділі розглянуто розвиток сільського господарства в Україні напередодні революційних подій 1917-1921 рр., а також шляхи вирішення аграрного питання, що пропонувалися тогочасними провідними політичними партіями, які входили до складу Української Центральної Ради. Другий – присвячений послідовному розгляду аграрної політики українських урядів: Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, ЗУНР. Третій – планам та заходам по реформуванню аграрного сектора більшовицькими та «білогвардійськими» урядами А. Денікіна та П. Врангеля.

Авторка, серед іншого, приходять до висновків, що: велика аграрна революція 1917–1922 рр. була спробою вирішення аграрного питання шляхом руйнації старого і створення на нових засадах нового; переділ землі не набагато збільшив селянські землеволодіння, при цьому селяни отримали землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго, розподіл земель в кожному селі йшов за власними правилами; УЦР не змогла реалізувати власну аграрну програму, зокрема, через позицію німецько-австрійського командування, яке виступило проти соціалізації землі в Україні; аграрна політика гетьмана Павла Скоропадського, в основі якої лежало відновлення поміщицького землеволодіння, зустріла опір основної маси селянства; Земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений, будучи політичним документом, він мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР, але помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадоволення частини селянства; у ЗУНР земельне питання було в числі найважливіших соціально-економічних питань, його правове вирішення відкладалося на невизначений термін до скликання сейму, що мав визначити розмір і час сплати селянами за наділи; проекти аграрної реформи, які розроблялися «білогвардійськими урядами» А. Денікіна та П. Врангеля мали на меті завоювати симпатії широких верств селянства при збереженні приватної власності і поміщицького землеволодіння; більшовики пропагували колективні господарства як вищу, продуктивнішу форму господарювання порівняно з індивідуальною, але дійсність ж була зовсім іншою – спроба нав'язати нові форми господарювання на селі приводили до повного занепаду і розрухи.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	9
1.1. Розвиток сільського господарства в Україні напередодні Української революції	9
1.2. Аграрне питання в програмах політичних партій.....	16
РОЗДІЛ II. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	22
2.1. Аграрне політика гетьмана П.Скоропадського	22
2.2. Аграрне питання в добу Директорії	32
2.3. Аграрне питання в ЗУНР	37
РОЗДІЛ III. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ	40
3.1. Аграрна політика більшовицьких урядів України	40
3.2. Вирішення аграрної проблеми «білогвардійськими» урядами А. Денікіна та Врангеля	48
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59

ВСТУП

Актуальність теми. Земельне питання й аграрні зміни в Україні мають досить глибоке підґрунтя. Більшою мірою саме вони визначали долю переважної частини населення, а разом з тим і могутність держави – її економіку, стабільність, дипломатичні та воєнні успіхи.

Національно-визвольний рух українців 1917–1921 рр. став ключовим моментом у соціально-економічних, політичних, культурних перетвореннях у суспільстві. На перше місце напередодні та під час революції в Україні вийшли соціально-економічні питання, особливо – аграрне. Велика аграрна революція 1917–1922 рр. була спробою вирішення цього складного питання радикальним шляхом: руйнації старого поміщицького землеволодіння й спроби створення чогось принципово нового. При чому, моделі господарювання на селі, які пропонувалися різними політичними силами, відрізнялися. З огляду на те, що в економіці України, як Наддніпрянської так і Західної, аграрний сектор займав левову частку, а селянство складало близько 80% населення, неспроможність національних урядів розв'язати проблеми земельної власності і землекористування, відіграла важливу роль у поразці Української революції.

На сучасному етапі дослідниками активно розробляються проблеми аграрної політики першої чверті ХХ ст., зокрема, й у період Української революції. Без відтворення соціально-політичного конфлікту селян з поміщиками та державою не можна створити повноцінну історію українського суспільства. Автором виокремлені праці, які стосуються проблем у аграрному секторі, характеризують відносини селянства й поміщиків, протистояння селянства з «владами», які постійно змінювалися у вирі революційних подій.

Вагомий внесок аграрного вектору у революційний процес в Україні 1917–1921 рр. прямо чи опосередковано відображено у сучасній українській історіографії. Чільне місце у розробці даної проблеми посідають роботи В. Верстюка, О. Волошка, П. Гай-Нижника, І. Гошуляка, М. Литвина, С. Макарчука, О. Павлишина, В. Солдатенка, Д. Яневського та інших. Дотично питання аграр-

ної політики зображені у дослідженнях істориків права - І. Заріцької, П. Захарченка, О. Копиленка, О. Мироненка, В. Сидор, Б. Тишика, В. Ухача та ін.

Чимало матеріалів присвячено загальному аналізу проблеми чи конкретних її аспектів за окремими державними утвореннями. Як приклад можуть слугувати публікації останніх років Р. Тимченка «Висвітлення аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях», де він на 19 сторінках описує та аналізує всю наявну базу наукових досліджень молодих вчених щодо ходу аграрної політики гетьмана, а також оцінює ступінь інформативності та використані авторами робіт підходи до більш детального вивчення цієї теми [7]. У роботі С. Сливка [5] висвітлена правова площина у реалізації земельної реформи в ЗУНР. Докладний аналіз ґрунтовних робіт сучасних дослідників, присвячених тією чи іншою мірою земельним проблемам доби Української революції, подано І. Заріцькою [1].

Мета роботи: дослідження аграрного питання в добу Української революції 1917-1921 років.

Виходячи з поставленої мети, перед авторами стоять наступні завдання:

- висвітлення шляхів вирішення аграрного питання в програмах політичних партій;
- аналіз аграрної політики українських національних урядів протягом 1917-1921 рр.;
- дослідження трансформації аграрної політики більшовиків в Україні;
- з'ясування методів вирішення аграрної проблеми урядами А. Денікіна та П. Врангеля.

Об'єкт дослідження: розвиток сільськогосподарських відносин в Україні.

Предмет роботи: суспільно-політичні процеси та реформи сільського господарства в період Української революції.

Методи дослідження: загальнонаукові методи для вивчення соціальних процесів та явищ (метод історичного аналізу, функціонального аналізу), а також спеціально-наукові методи, такі як метод термінологічного аналізу і метод

експертної оцінки. Для аналізу історичних джерел у контексті дослідження діяльності застосовувався аналітичний метод, а для аналізу комплексного механізму управління - системний метод.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1902 до 1922 рр. Нижня хронологічна межа бере початок від селянських виступів у Полтавській та Харківській губерніях, які характеризуються масовістю, антипоміщицьким спрямуванням і радикальними методами боротьби (погромами). Верхня межа дослідження зумовлена ухваленням Земельного кодексу УСРР, який підвів підсумки «аграрної революції»: припинив земельні переділи, дозволив оренду землі, завдяки чому сільське господарство частково повернулося на ті позиції, на яких перебувало до початку Першої світової війни.

Географічні межі дослідження включають дев'ять українських губерній, що входили до складу Російської імперії і відомі під умовною назвою «Наддніпрянська Україна», а також західноукраїнські землі, які перебували під владою Австро-Угорщини.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання її результатів для наукової розробки комплексних праць з вітчизняної аграрної історії та історії українського селянства доби Української революції.

Вивчено вузлові аспекти формування джерельної бази проблеми, здійснено аналіз тематичної і жанрової складової історіографії соціально-економічної історії розвитку земельних відносин, реалізації аграрних реформ в українських етнічних землях перших десятиліть двадцятого століття.

Структура роботи: дана кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, які включають в себе сім підпунктів, висновків та списку використаних джерел. Робота розміщена на 64 сторінках та налічує в собі 50 посилань на бібліографічні джерела.

Апробація дослідження:

1. Слюсарева Є. Порівняльна характеристика аграрної політики А. Денікіна та П. Врангеля. «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» : конференція. Суми, 2023.

2. Слюсарева Є. Аграрне питання в програмах політичних партій в роки Української революції (1917-1922) : кафедральна конференція. Суми, 2023.

РОЗДІЛ 1

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

1.1. Розвиток сільського господарства в Україні на початку XX століття

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбулась грандіозна подія - скасування кріпосного права, яка в науково-популярних джерелах називається селянською аграрною реформою. У змісті реформи 1861 р. розкриваються основні засади, на які пішли поміщики, щоб звільнити селян від кріпосництва: селяни оголошувалися вільними, але за право користуватися земельними наділами зобов'язані були сплачувати повинності на користь поміщиків, що було цілком справедливим (так вважала влада) [44, с. 56-57].

Реформа уможливила не тільки сільськогосподарську діяльність, але й дала поштовх розвитку власних підприємств та торгівлі. Незважаючи на ліквідацію особистої залежності від поміщиків, селяни все ж залишилися нижчим класом. Їх обмежували у праві пересування, їм не дозволялося без згоди громади отримати паспорт і самостійно залишити село. Продовжували свою діяльність окремі селянські суди, які приймали рішення щодо різних мір покарання сільських жителів. Зберігалася селянська община з її круговою порукою при сплаті податків і виконанні різних повинностей. Поміщики отримали право бути «опікунами» сільської громади [15, с. 25-26].

Проведення аграрної реформи мало на меті відокремлення поміщицьких і селянських господарств, що стало передумовою для здійснення самостійного господарювання та незалежності у виборі виду діяльності. Поміщики й надалі залишалися власниками всієї землі, а селяни стали безстроковими її користувачами. Також уряд дозволяв українським поміщикам зберегти за собою максимальну кількість родючої землі [23, с. 51].

Поміщики Правобережної України, внаслідок відміни кріпацтва, почали використовувати вільнонайману робочу силу, стали активно перебудовувати

свої власні господарства, намагаючись пристосуватися до нових умов, що дозволило зберегти їм свої землі.

Початок ХХ ст. у суспільстві і на селі позначився пережитками феодального ладу: «відрізки», викупні платежі, подекуди сільська громада тощо. Перша буржуазна революція 1905–1907 рр. не призвела до змін в системі земельної власності в інтересах народних мас. Подальша Столипінська аграрна реформа значною мірою зруйнувала селянську общину та поглибила майнове розшарування серед селян, проте мала половинчастий характер і не була доведена до кінця та не зачепила поміщицького землеволодіння. Серед її наслідків слід відзначити такі зрушення: в індивідуальну власність закріплено було 48% земель на Правобережній Україні, на Півдні - 42%, а на Лівобережжі - всього 15%. Позитив був у тому, що активізував свою діяльність Селянський земельний банк, який протягом 1906-1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької [41, с.4-7].

Варто також відзначити той фактор, що у дореволюційний період були і негативні чинники, які впливали на розвиток сільського господарства. Серед них - великі економічні втрати внаслідок Першої світової війни. Унаслідок цього, наприклад, господарство Зборівського повіту знищено на 85%, Бережанського – на 70%, Бродівського, Рава-Руського, Радехівського, Станіславського та Тернопільського – на 65%. На Волині в 1915 р. згоріло майже все нерухоме майно. Села Буковини, розміщені вздовж лінії австрійсько-російського воєнного протистояння, були знищені [9, с. 283].

Аграрне питання за цей період на українських землях залишалося невирішеним і таким чином будь-яка політична сила, що в 1917–1921 рр. претендувала на лідерство мала враховувати інтереси селянства [4, с 73.].

На 1917 р. чітко простежувались два типи селянського землеволодіння: надільне і приватне (куплене), при цьому надільна земля складала 3/5 всієї селянської землі. Що стосується власне структури селянських земель на той же рік, то маємо таку структуру:

- із 4 223 638 селянських дворів 2 431 147, або 57,6 %, належало до бідних селян, у розпорядженні яких було всього 11,5 % землі;
- 1 273 052, або 30,1 % - до середніх, їм належало 22,2 % землі;
- 519 439, або 12,3 % - до заможних - 29,6 % земельної площі[50, с.32].

У 1917 р. в країні спостерігалася продовольча криза, яку спричинили скорочення посівних площ на 1,880 млн десятин та зменшення збору зернових на 200 млн пудів. Тимчасовий уряд погрожував силою щоб доставити в міста хліб, уже в липні було скасовано дію положень столипінської аграрної реформи, потім видано закон про конфіскацію удільних земель, про передачу земельним комітетам незайнятих поміщицьких земель. Весною – влітку 1917 р. селяни в масовому порядку перейшли до захоплення поміщицьких земель. Це був початок Великої аграрної революції [1, с.7].

Центральна Рада, прийшовши до влади, почала діяти як представницький орган з виключно національно-демократичними цілями та розв'язувати економічні завдання, серед яких було земельне.

На I Всеукраїнському селянському з'їзді Г. Одинцем було проголошено тезу, «що нам не треба просити, а вимагати, потрібно розпочати серед народу велику творчу роботу, організувати весь український народ в селах, глухих закутках і оголосити його волю стати хазяїном свого краю». Член ЦК Селянської Спілки Т. Осадчий наголосив, що тільки при автономії України український народ отримає землю і волю.

30 травня 1917 р. на I Всеукраїнському селянському з'їзді найбільший інтерес викликала доповідь лідера УПСР М. Ковалевського «Про земельну справу України». У доповіді викладено коротку історію земельного питання у Російській імперії, починаючи від 1861 р і закінчуючи аграрними перетвореннями у добу Української Революції. Він зосередився на аграрних аспектах у програмних документах соціал-революціонерів, соціал-демократів і кадетів. Виходячи з цього, лідер українських есерів запропонував боротися за:

- 1) встановлення твердих цін на оренду землі;
- 2) державне забезпечення селян сільськогосподарськими машинами;

- 3) заборону поміщикам здійснювати куплю-продаж землі;
- 4) передачу у народну власність всіх підземних багатств [14, с. 67] .

Після обговорення з'їзд прийняв рішення, в основі якого були пропозиції М. Ковалевського про перехід усіх земель - поміщицьких, казенних, церковних, монастирських без викупу у власність трудового народу, про знищення приватної власності на землю, про передачу всієї землі у розпорядження сейму, який здійснить її розподіл.

Новостворений Генеральний Секретаріат запропонував свій проект земельної реформи, який був виголошений міністром земельних справ Мартосом на Всеукраїнському робітничому з'їзді. Згідно з даним проектом поміщицькі маєтки передавались у розпорядження земельних комітетів. Пропонувалося залишити непорушними землеволодіння середніх і вище середніх власників, що викликало обурення селянської фракції у Центральній Раді. Фракція українських соціалістів-революціонерів піддала проект гострій критиці і запропонувала резолюцію, у якій заперечувала проект у цілому, зазначаючи, що він суперечить інтересам трудового народу, висловлювала недовір'я Б. Мартосу. Есери вимагали створення з членів Центральної Ради комісії, яка б підготувала новий земельний законопроект, в основі якого був би принцип соціалізації землі [39, с. 7].

25 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад прийняв «Декрет про землю». Серед основних положень варто виділити наступні - конфіскація поміщицьких земель, їх перерозподіл, а також знищення поміщицьких садиб. Так були задоволені вимоги селян. Земля мала бути передана селянам у користування за зрівняльним принципом.

Даний земельний законопроект був затверджений сьомою сесією Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. Цей тимчасовий законопроект не порушував основ землеволодіння і не відміняв земельної власності, а лише передбачав передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку і започаткувала розв'язання в ній земельного питан-

ня: скасовувалося право власності на землю. 14 листопада була видана «Відозва Земельного Секретарства», у якій зазначалося, що Центральна Рада скасувала III Універсалом приватну власність. Одночасно доручалося «генеральному секретареві земельних справ негайно виробити тимчасовий законопроект» [15, с.85-86].

16 листопада 1917 р. газета «Нова Рада» надрукувала «Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в третьому Універсалі». У документі зазначалося, що Універсал лише проголосив загальні засади, які повинні лягти в основу відповідних законів: «Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих до трудового народу без викупу». Однак трактували і сприймали на місцях основні положення III Універсалу, «Відозву» і «Роз'яснення» не завжди однозначно, що призводило до постійних непорозумінь. Якщо в першому пункті законопроекту «Тимчасового земельного закону» йшлося про скасування власності на землю, натомість, у іншому - гарантувалася недоторканність господарств, які мали до 40 десятин землі. З одного боку, заборонялися продаж та передача землі в оренду приватним особам, проте - дозволялася передача землі в оренду земельними комітетами, у розпорядження яких повинна була надходити конфіскована земля [42, с.462].

У IV Універсалі зазначалося, що комісія, обрана на останній сесії, вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з постановою VII сесії. В Універсалі зазначалося, що закон буде розглянуто через кілька днів у Центральній Раді і запевнялося, що Рада Народних Міністрів здійснить усі заходи, щоб передача землі в руки трудящих відбулася до початку весняних робіт через земельні комітети. Тут також проголошувалася ще одна програмова ідея українських есерів: «Ліси ж, води і всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Української Народної Республіки» [35, с.6-26].

17 січня 1918 р. на IX сесії Центральної Ради з доповіддю від комісії, яка готувала земельний закон, виступив П. Христюк. Доповідач пояснив основні принципи та головні ідеї і зачитав проект закону. В основі проекту були постанови українських селянських з'їздів із земельного питання, а за схему взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів проект земельного закону II Державної Думи. Фактично це був закон про соціалізацію землі, хоча сам термін «соціалізація» у ньому не вживався. У тексті земельного закону містилося прагнення звести до мінімуму втручання держави у земельні справи і надати широкі повноваження органам місцевого самоврядування, земельним комітетам та сільським громадам. Згідно із законом усі землі в Українській Народній Республіці оголошувалися «добром» її народу. Порядкування землями міського користування закріплювалися за органами міського самоврядування, а рештою - за сільськими громадами, волосними, повітовими та губернськими земельними комітетами, які мали забезпечувати громадянам їх права на користування землею.

Землі мали надаватися земельними комітетами у приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно створеним товариствам. Нормою наділення для приватно-трудових товариств визнавалася «така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства». Встановлення цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом і затвердженням центрального органу державної влади [6, с. 14].

«За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів, - зазначалося у законі, - залишаються у користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. ін. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити». Стосовно «нетрудових» земель,

то вони разом з живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями мали переходити до земельних комітетів.

Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, повинні передаватися цілими в користування товариствам або сільським громадам, які будуть вести господарство спільно, по планах, затверджених земельними комітетами». У компетенції земельних комітетів була передача права користування землею, господарювання у приватно-трудовах або товариських господарствах та зрівняння у користуванні землею через оподаткування залишків землі чи надзвичайних доходів з неї, шляхом «розселення і переселення або зміни ділянок та їх розмірів» [3, с. 98].

24 березня 1918 р. було затверджено склад нового Кабінету Міністрів. 50% його становили українські есери. Міністерство земельних справ очолив лідер УПСР М. Ковалевський. Декларація нового уряду зазначала, що «земельне міністерство стоятиме на основі Універсалів і законів». Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів, які будуть реформовані і до яких запросять фахівців. Завданням найближчого часу вважалося проведення посівів.

Міністр земельних справ підготував проект Статуту державного хлібного бюро, який після схвалення його Радою Міністрів був переданий на розгляд Центральної Ради. Оскільки цей документ не знайдено, важко говорити про інституцію, яку пропонував створити лідер есерів. За участю М. Ковалевського також підготовлено законопроект Статуту земельних комітетів, про який він інформував на Раді Міністрів. Проект статуту викликав гарячу дискусію. Найзмістовнішу поправку вніс П. Христюк. Він запропонував надати право вирішального голосу в повітах і губернських комітетах лише представникам земельних комітетів, народних рад і представникам відомств [40, с. 2].

В результаті таких активних дій статистика структури земель селян змінилася:

- кількість бідняцьких господарств скоротилася до 40–41 %, а заможних селян - до 4 %;

- виріс відсоток (54–55 %) господарств селян-середняків;
- з політичної арени зійшов клас поміщиків, центр. фігурою на селі став середняк [50, с.33].

Отже, таким чином, УЦР декларувала скасування приватної власності на землю, однак не мала апарату для втілення земельної реформи в життя. Коли ж селяни почали реалізовувати своє право на землю, УЦР видала указ про її заборону. Це викликало негативну реакцію в селянства і переорієнтувало значну його частину на більшовицькі гасла «соціалізації» землі, які, власне, повторювали положення земельного законодавства Центральної Ради.

1.2. Аграрне питання в програмах політичних партій

Формування аграрних програм українських соціалістичних партій в підросійській Україні висвітлено у статтях О. Федькова та В. Дубінського. На основі широкої джерельної бази ці автори здійснили аналіз проектів програм Революційної української партії, Української селянської партії (УСП) та Української соціал-демократичної спілки (УСДС), їхніх газет і брошур. Очільники названих організацій були переконані, що аграрні проблеми слід було розв'язувати тільки шляхом запровадження соціалістичного ладу. Як засвідчив аналіз перших брошур РУП, в основі поглядів її членів лежали аграрно-соціалістичні ідеї.

Аграрне питання займало центральне місце в програмах політичних партій Революційної української партії (РУП), Української селянської партії (УСП) та Української соціал-демократичної спілки (УСДС) на початку ХХ століття.

У програмі РУП, прийнятій на II з'їзді у 1900 році, було заявлено, що аграрне питання є головним серед проблем, які турбують український народ. Партія вимагала проведення земельної реформи, яка мала передбачати націоналізацію землі та перерозподіл її серед селян. РУП також закликала до заборони продажу землі іноземцям, а також відмови від іноземного кредитування.

У програмі УСП, прийнятій на III з'їзді у 1907 році, було заявлено про необхідність забезпечення українського селянства землею, яка повинна бути державною власністю. Партія вимагала введення земельного податку, заборону продажу землі іноземцям та обмеження права власності на землю великих землевласників. УСП також прагнула створити кооперативи для забезпечення селянського господарства і боротьби з захопленням землі багатіями.

У програмі УСДС, прийнятій на III з'їзді у 1905 році, було заявлено про необхідність проведення земельної реформи, яка мала полягати в націоналізації землі та перерозподілі її серед селян. Партія вимагала введення земельного податку, заборону продажу землі іноземцям та обмеження права власності на землю великих землевласників. УСДС також прагнула проводити агітацію серед селян та зміцнювати їхню організаційну діяльність.

У газетах та брошурах цих партій також знайшло відображення аграрне питання. Наприклад, у газеті «Рада» РУП, яка виходила з 1900 по 1905 рік, регулярно публікувалися статті на тему земельної реформи та необхідності націоналізації землі. У газеті «Селянська громада» УСП, яка виходила з 1905 по 1917 рік, також публікувалися статті та звернення до селян щодо забезпечення землею. У газеті «Пролетаріат» УСДС, яка виходила з 1905 по 1917 рік, публікувалися статті та листи від читачів на тему земельної реформи та націоналізації землі [41, с.7].

Усі ці політичні партії вважали аграрне питання однією з найбільш важливих проблем для українського народу на початку ХХ століття. Вони вимагали проведення земельної реформи, яка мала полягати в націоналізації землі та перерозподілі її серед селян.

На початковому етапі діяльності РУП пропагувала терористичні методи боротьби, орієнтувалася на селян, поширювала серед них літературу виключно українською мовою. Однак поступово вона еволюціонувала в напрямку до соціал-демократичних ідейних засад і, з набуттям досвіду пропагандистської та практичної діяльності, визначилася у поглядах на форми і методи боротьби, об-

равши характерні для політичних партій цього типу напрямки роботи із селянами та робітництвом.

Серед останніх найважливіше місце відводилося сільськогосподарським страйкам. Рупівці вважали їх найефективнішою формою спротиву. Розповсюджуючи серед селян та батраків агітаційну літературу українською мовою, на відміну від інших партій, РУП більш успішно працювала на селі, пропагуючи свої ідеї та революційну тактику досягнення мети. Проект програми партії передбачав два етапи у вирішенні земельного питання – буржуазно-демократичний та соціалістичний. Складовою частиною програми була концепція політичної організації селянства, що визначала форми його боротьби, серед яких основним визнавався страйк. Важлива роль відводилась питанням реструктуризації власності на землю. РУП була єдиною на той час українською партією, котра зайнялася активною революційною пропагандою серед усіх верств українського селянства.

О. Федьков розглянув аграрну програму УСДС, яка виникла внаслідок розколу РУП. Для захисту насущних інтересів сільських трударів Спілка пропонувала мирні методи боротьби, серед яких провідне місце відводилося страйку. Вона передбачала встановлення демократичної республіки і передачу влади на місцях селянським комітетам, які мали розглядати усі питання, в тому числі аграрне. Сплчани висували ідею муніципалізації землі. Кінцевою метою своєї діяльності члени Української Соціал-Демократичної Спілки вважали встановлення соціалістичного ладу, який мав остаточно вирішити усі проблеми, а насамперед аграрну [13].

Процес формування аграрної платформи Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) детально розглянуто в публікаціях В. Дубінського. На його думку, розробка еседами аграрного питання подавалася виключно в соціально-класовому аспекті. Як важливий здобуток української соціал-демократії історик відзначає відмову частини представників партії (В. Садовський, Л. Юркевич) від класового підходу, тобто поділу нації на пролетаріат, селянство і буржуазію. Це призвело до усвідомлення ними необхідно-

сті політичної роботи серед середніх та навіть заможних верств українців [19, с.228].

Натомість, інший видатний український есеїст М. Порш звертав головну увагу на «інтелігентний пролетаріат», тобто вчителів, фельдшерів, дрібних службовців, що не втратили зв'язок з тими селянськими і робітничими верствами, з яких вони вийшли. Таким чином, як зазначає В. Дубінський, в середовищі УСДРП існувала також певна невизначеність у ставленні до різних соціальних груп населення, що згубним чином відобразилося на реалізації потенційних можливостей партії. Члени УСДРП неоднозначно оцінювали столипінську аграрну реформу, вказували, що реформа не враховує специфіки земельного питання в різних регіонах імперії. Есеїсти стояли на позиції муніципалізації землі, адже найкраще специфіку аграрних відносин у краї знали місцеві органи самоврядування (муніципалітети), які повинні були безпосередньо здійснювати земельні перетворення [43, с.11].

Саме тому М. Порш пропонував надати місцевим органам влади значні повноваження. Велика роль у земельній реформі відводилася Селянському банку, хоча есеїсти й відкидали можливість купівлі землі за його допомогою, як це пропонував уряд. Соціал-демократи критикували діяльність урядових земельно-порядних комісій, яка була спрямована, насамперед, на користь поміщиків, негативно ставились до хутірських і відрубних господарств. Натомість, як стверджує В. Дубінський, важливе місце в аграрних перетвореннях відводилося заходам по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, які мали бути забезпечені шляхом впровадження нової техніки, агрономічної допомоги, завдяки розвитку сільськогосподарської освіти. УСДРП підтримувала кооперативний рух, вбачаючи в ньому можливості і для ведення політичної роботи на селі.

Комплексний аналіз проектів аграрних реформ в Росії від кінця XVIII ст. до наших днів зробив російський історик А. Медушевський. Автор поставив на меті здійснення реконструкції проектів аграрних перетворень за такими параметрами: проблема земельної власності, регулювання державою поземельних

відносин, статус адміністративних інститутів і станів. Він виділив три основні підходи суспільної думки до цього питання [49]:

- 1) реформи в межах існуючої правової системи зі збереженням прав власності на землю;
- 2) передача землі у власність всього суспільства з подальшим зрівняльним розподілом – соціалізація;
- 3) націоналізація землі.

Місце українських політичних партій у палітрі російської багатопартійності та роль окремих селянських «політичних проектів» фрагментарно висвітлено у нарисі російських авторів В. Кривенького, Н. Постнікової та М. Смирнової «Політичні партії Росії: історія і сучасність», який було опубліковано у 2000 році.

Намагаючись відтворити панорамність селянських рухів у першій чверті ХХ століття в Російській імперії дослідники почали активно використовувати визначення «велика аграрна революція», яке увійшло у науковий обіг з легкої руки авторитетного російського історика-аграрника В. Данилова. Зазначимо, що підстави залучення цього терміну до опису сутнісних оцінок селянського руху в Наддніпрянщині залишаються недостатньо обґрунтованими.

Вітчизняні історики достатньо активно аналізували погляди окремих представників українських політичних партій, вчених на аграрне питання. Зокрема, А. Шатохін розглянув відображення селянського питання в соціологічній думці України та Росії. Погляди М. Грушевського на аграрне питання проаналізував В. Крот. Кваліфікованими та інформативними є міркування у площині історико-теоретичного аналізу аграрно-селянської проблематики творів М. Грушевського, які оприлюднили історики В. Масненко та В. Дудка. Слід відзначити, що поєднання аграрної проблеми із селянською є прийнятним і виправданим кроком у працях цих дослідників, оскільки штучне розмежування аграрного і селянського питань не відповідає самому змісту і духу праць Михайла Грушевського, суттєво занижує їх наукову вартість. Знак рівності між селянським і аграрним питанням є очевидним.

Отже, дослідження аграрного питання в контексті формування суспільно-політичної думки в Україні вбачалося істориками в експропріації великої земельної власності із наступним її розподілом серед селян за трудовим принципом, через соціалізацію, або націоналізацію. Паралельно в суспільному сприйнятті існувала відмінна точка зору, яка повністю відкидала будь-яку економічну доцільність так званого «чорного переділу» земельної власності, наближала усвідомлення суспільством легітимності прав усіх станів на володіння землею.

РОЗДІЛ 2

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

2.1. Аграрне політика гетьмана П. Скоропадського

29 квітня 1918 року на з'їзд і хліборобів-землевласників у Києві, Скоропадського було проголошено Гетьманом України.

Прийшовши до влади за допомогою німців, П.Скоропадський розпочав проводити правову, адміністративну, судову та аграрну реформи. Німецька сторона щодо земельної реформи зазначала наступне: «Аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності. Доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства» [14, с. 65].

Певна увага приділялась питанням приватної власності. У «Грамоті до всього українського народу» зокрема наголошувалось, що право приватної власності надає повну свободу по зробленню купчих по купівлі-продажі землі. Поруч з цим мають бути прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Таким чином, в документі були висловлені підходи до проведення земельної реформи в майбутньому.

Гетьман П. Скоропадський поділяв селян на дві категорії:

- а) великих землевласників,
- б) середніх і дрібних землевласників.

До першої категорії належали ті, хто мав понад 5 десятин землі, до другої – ті, хто мав менше 5 десятин. За критеріями Української Держави, більше половини селян, які володіли земельними наділами, вважалися великими власниками. Саме ж землеволодіння відроджувалося майже у всіх тих формах, що іс-

нували за часів Російської імперії, й могло бути приватним, надільним, державним, церковним, монастирським, заводським, фабричним [13, с. 21].

Одним із напрямків діяльності уряду була земельна реформа, проведення якої гетьман вважав своїм найголовнішим завданням. З метою її здійснення, він планував створити особливу нараду для підготовки агрономічних заходів. Для підготовки умов до аграрних перетворень на місцях створювалися земельні комісії, які з перших днів нової влади усували земельні комітети Центральної Ради.

Домінантою реформи стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Міністерством земельних справ на місцях створювалися регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії. Ці останні вирішували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р.

Повітові земельні комісії брали на себе тимчасове управління земельними ділянками окремих власників на їхні прохання і з дозволу губернських комісій на термін понад один рік. Маєтності господарів, які були відсутніми, за розпорядженням губернської комісії передавалися повітовій комісії для управління без заяви власника або його повіреного. Суть управлінських функцій зводилася до передачі маєтків в оренду або прямого господарювання з допомогою призначених фахівців. Витрати на ці заходи покривалися за рахунок прибутків, одержаних від господарської діяльності. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення своєї ділянки [13, с. 11].

Поряд із земельними комісіями Рада Міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, до компетенції яких входив розгляд справ про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду

за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів [15, с. 33].

Земельна реформа мала багатоступеневий характер. Низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати такі принципи

- 1) відповідальність за перетворення брав на себе уряд;
- 2) створення Державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земель із повним відшкодуванням за них;
- 3) продаж земельних ділянок малоземельним господарям;
- 4) створення дрібних, але економічно міцних господарств;
- 5) забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України;
- 6) вдосконалення сільськогосподарського кредитування.

У поглядах П. Скоропадського на основні принципи земельної реформи чітко простежуються кілька каналів впливу. По-перше, це століпінська реформа, причіником якої він був. Саме під впливом реформи його погляди еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. По-друге, це програмна платформа Української громади, що висвітлювала ідеї на право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів - ці положення використано у «Грамоті» гетьмана від 29 квітня.

8 червня 1918 р. було схвалено закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин [7, с. 8] .

14 червня з'явився закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями. Якщо ділянки купували земельні товариства, то загальна площа повинна була вкладатися в розрахунок: 25 десятин на кожного члена товариства. Крім того, протягом трьох років придбану землю необхідно було розмежувати на індивідуальні відруби. Таким чином, колективні форми господарювання виключалися. Усі вказані положення стосувалися як орної землі, так і лі-

сових угідь. Однак площі з лісовими насадженнями надавалися в продаж лише з дозволу міністра земельних справ. З його ж санкції можна було придбати понад лімітні ділянки, коли це письмово обґрунтовувалося суспільними потребами. В цьому разі покупець повинен був протягом року засвідчити виконання обумовлених намірів, відшкодувати всі боргові зобов'язання.

Щодо лісових площ, то їх можна було набувати за такими самими нормами (25 десятин на фізичну чи юридичну особу), але щоразу лише з окремого дозволу міністра земельних справ. Останній міг вирішувати питання й про надання дозволу перевищувати при купівлі встановлені норми, якщо це зумовлювалося громадськими, промисловими або іншими культурно-господарськими потребами, для чого потрібно було подати письмове звертання з відповідним обґрунтуванням. Протягом року покупець був зобов'язаний здійснити зазначені в обґрунтуванні цілі. Водночас він мав відшкодувати всі борги та провести виплати за претензіями іпотечних банків і приватних осіб відповідно до розмірів отриманої ділянки. Без обмеження розміру можна було купувати маєтності, які продавалися з прилюдних торгів у разі примусового стягування іпотечних та приватних боргів. Про такі торги банки, судові та ін. установи повинні були повідомляти відповідну повітову земельну комісію, яка мала право їх опротестовувати. В разі висловлення протесту торги припинялися і питання про право власності на зазначені маєтності вирішувалося в окружному суді. При порушенні встановлених норм купівлі землі її надлишки (понад 25 десятин) за рішенням суду переходили до казни. Нагляд за виконанням закону доручався повітовим і губернським земельним комісіям [31, с. 10] .

Залишалися в силі встановлені раніше права спадкування земельних маєтностей як за законом, так і за заповітом. Новий акт не мав зворотної сили: купчі та дарчі записи, складені до 18(03) грудня 1917 р., підлягали затвердженню без застосування встановлених законом норм. Наприкінці серпня 1918 р. Рада міністрів Української Держави дозволила власникам маєтків продавати їх навіть тоді, коли вони були здані в оренду. Орендний договір після затвердження акту про продаж втрачав силу. За орендарем зберігалось право на отримання

врожаю із уже оброблених ним ділянок та право на повернення орендних виплат, внесених ним наперед. У листопаді 1918 р. гетьман затвердив законопроект, який передбачав, що земельні ділянки понад 200 десятин будуть скуповуватися державою і через Державний земельний банк розподілятися між малоземельними землевласниками, виходячи з норми 25 десятин на одне господарство. Але всі ці заходи щодо землеволодіння та землекористування, повернення права на врожай 1918 р., заміна земельних комітетів земельними й земельно-ліквідаційними комісіями тощо не дали бажаних результатів в умовах широкого економічного визиску українського села німецькою владою.

Не обмежувалися розміри ділянок, придбаних на публічних торгах, що здійснювалися шляхом примусового стягнення іпотечних та приватних боргів. Наприкінці літа уряд дозволив продавати маєтки навіть тоді, коли вони перебували в оренді. При цьому орендар мав право зібрати врожай на такій площі.

У жовтні було засновано Вищу земельну комісію, яку очолив сам П. Скоропадський. Посилена увага глави держави до аграрного питання в цей час пояснювалася тим, що після жнив 1918 р. передбачалося розпочати перерозподіл землі для того, щоб у 1919 р. кожний господар працював уже на власній землі [28, с. 43].

На початку листопада було ухвалено законопроект, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали велике господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню.

Слід зазначити, що при уважному ознайомленні реформа мала дуже суперечливий характер щодо відносин селян і поміщиків-землевласників. В цей час селяни вже звикли до думки, що земля, яку їм надала Центральна Рада безкоштовно, належить їм, і повертати її ніхто не збирався, а тим більше викупати. Негативна реакція селян призвела до вкрай революційного настрою на селі. Незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські заколоти. Що стосується великих землевласників, то вони не просто прагнули повернути

свої землі та маєтки. Серед причин повільного впровадження прийнятих законів на місцях були не слабо розвинена інфраструктура й не низька інформованість селян, а ігнорування його поміщиками, які не хотіли втрачати власність. Ця думка є логічною, адже влада гетьмана частково спиралася на владу поміщиків, і він не мав на них дієвих важелів впливу. Окрім наведеної причини варто зазначити, що діяльність комісій по підготовці та проведенню аграрної реформи різнилась. В середині першої комісії йшла боротьба між представниками старого дореволюційного курсу (С. Франкфурт, Л. Яснополянский) та представниками УДХП, зокрема С. Шеметом, який виступав за форсовані методи відчуження землі.

Наступним стримуючим фактором був «психологічний дискомфорт». Адже прийняття рішення про наділення селян землею означало б юридичне закріплення того стану землекористування, який склався в українському селі після господарювання Центральної Ради, коли селяни самовільно переділили землю та власність поміщицьких господарств. У якості орієнтирів проведення аграрних змін використовувалися ідеї столипінського землевлаштування – ліквідація общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств, однак ні комісія В. Колокольцева, ні Велика комісія під формальною орудою П. Скоропадського не змогли виробити остаточного земельного закону [14, с. 13].

Отже, П. Скоропадський, і, як нижче буде показано, А. Денікін, П. Врангель за умов Української революції передбачали скористатися вже апробованим досвідом П. Столипіна (ставка на міцного господаря, відновлення приватної власності), початковий етап реформи котрого також припав на суспільно-політичну й соціально-економічну нестабільність Першої російської революції. Кардинальною відмінністю було те, що гетьман економічно сильне селянство вважав опорою Української Держави, а А. Денікін, П. Врангель – російської державності. Вивчення джерельного матеріалу, що стосується розробки аграрної реформи за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, дозволяє виокремити спільні та відмінні моменти в роботі земельних комісій, а також у вироблених ними проектах. Так, наприклад, у їхній діяльності чітко простежується

декілька етапів: два за гетьмана (травень – липень 1918 р.; серпень – грудень 1918 р.), два за А. Денікіна (робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева), три за П. Врангеля (робота Ялтинської комісії; діяльність Симферопольської комісії; напруження комісії третього скликання) [7, с. 28]. За П. Скоропадського й А. Денікіна помітну роль у розробці основ аграрної реформи відігравав В. Колокольцов [12, с. 21].

За спогадами Н. Савича, В. Колокольцов був земцем ліберальних поглядів, здібним організатором, людиною з власною думкою, він не боявся її висловлювати [13, с. 276]. Сам В. Колокольцов неодноразово повторював, що він у «майбутньому бачить Україну, яка складається із міцних, дрібних селянських господарств, цукрова промисловість використовує селянські землі як плантації» [14, с. 9]. Участь у роботі земельних комісій у 1918–1919 рр. брали К. Воблий, О. Ярошевич, Р. Будберг.

Між членами цих земельних комісій не було єдності думок із приводу сутності, темпів проведення реформ. Учасники аграрних комісій Міністерства земельних справ, робота котрих тривала з 15 серпня до 21 жовтня 1918 р. [7, с. 65], висловлювали різні позиції з приводу шляхів проведення аграрної реформи. Частина її членів активно обстоювала дореволюційну систему землеволодіння, відводивши продажу селянам надлишків великого землеволодіння другорядне місце, наполягаючи на обмежених функціях держави, які зводилися б лише до добровільної купівлі в поміщиків землі [15, с. 2–4].

Представники Української демократично-хліборобської партії виступали за пришвидшені темпи проведення земельної реформи через відчуження угідь у поміщицьких та інших великих землеволодіннях, створення міцних господарств середніх розмірів [15, с. 11–14].

Таким чином, можна виокремити ще одні спільні моменти – питання, що викликали дискусії та непорозуміння між членами земельних комісій за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля:

- 1) відчуження/ не відчуження надлишків великого землеволодіння;

- 2) норми угідь, що залишалися за экс-власниками;
- 3) джерела формування державного земельного фонду;
- 4) шляхи збільшення селянського землеволодіння.

Погляди гетьманських та білогвардійських розробників проектів аграрних реформ на ці питання різнилися. Перші так і не наважилися на примусове відчуження надлишків поміщицького землеволодіння, обмеживши реформу добровільною куплею-продажем угідь селянами в поміщиків, визначивши лише максимальний розмір селянського землеволодіння – 25 дес. [15, с. 4].

Натомість А. Денікін, П. Врангель примусове відчуження надлишків поміщицького, казенного, державного землеволодіння вважали джерелом утворення державного земельного фонду, з якого за викуп наділялися землею одноосібні селянські господарства. Норми угідь, що залишалися за экс-власниками білогвардійським законодавством, залежно від регіональних особливостей, коливалися від 100 до 500 десятин. Розміри селянського одноосібного господарства, як і за гетьманським проектом, не могли перевищувати 25 дес. [19, с. 79].

Очевидно, таку позицію гетьмана можна пояснити тим, що:

1) П. Скоропадський не міг не дотримуватися попередніх домовленостей із представниками окупаційних військ в Україні. Шостий пункт цих угод передбачав, що «в інтересах здатності сільського господарства до експорту, великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у законі меж» [23, с. 31–32];

2) з іншого боку, він не міг ігнорувати й інтереси Союзу хліборобів-землевласників, котрі привели гетьмана до влади й були прихильниками збереження великої земельної власності. Такі думки схвально сприймалася й членами Ради Міністрів [24].

Отже, у своїх реальних кроках із розробки аграрної реформи П. Скоропадський мав рахуватися, на відміну від А. Денікіна, П. Врангеля, ще й з таким фактором, як присутність окупаційних військ на території Української Держави. Лідери Білого руху Півдня Росії у своїй діяльності з аграрного питання не залежали від позиції Антанти, їхнього командування на Півдні України. Ще од-

ним спільним моментом цих проектів було те, що вони передбачали придбання селянами за викуп у власність додаткових угідь. Однак різними були форми розрахунків. Гетьманське законодавство передбачало, що ціноутворенням ділянок буде займатися спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулюватимуться Радою банку та затверджуватимуться міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ [25], за «денікінським» – для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [19, с. 84], за «врангелівським» – оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду і через 25 років ставали власниками. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40–50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували 200–250 крб за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам [20, с. 75].

Незважаючи на низку спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце в діяльності обох банків, існували й серйозні відмінності:

1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду;

2) за гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методикку оцінювання, сам її здійснював;

3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що

денікінські урядовці, врахувавши уроки гетьмана, значно розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності. Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави, Особлива нарада та Уряд Півдня Росії відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава кредитувала 20,5 млн крб [31, с. 21].

Особливою нарадою було прийнято рішення про кредитування на 2,5 млн крб машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [32, с. 33].

Отже, земельні реформи П.Скоропадського, проведені у кінці квітня–листопаді 1918 р. були спрямовані на скасування загальнонародної й відновлення приватної власності на земельні ресурси, відновлення сільського господарства України, створення міцного класу хліборобів, які б отримали землю за викуп при посередництві держави шляхом парцеляції великих земельних маєтків. Земельною реформою невдоволені були всі: селяни – незначними поступками і відновленням поміщицького землеволодіння, інтелігенція – вбачала земельні спекуляції у пропонованих заходах, великі землевласники – надмірними поступками селянам. Причинами нереалізованості аграрних перетворень: теоретичне обґрунтування законодавчих актів мало половинчастий характер, відсутність активної політичної сили, зданої втілити в життя вироблену програму аграрної реформи.

Політичні партії за часів Української Держави виявилися усуненими від влади. Аграрна реформа проводилася з ініціативи самого гетьмана П. Скоропадського і за участі окремих осіб, зокрема міністрів земельних справ, окремих науковців. Селяни ж, і з цим необхідно було рахуватися, не сприймали вже поміркованості у земельних відносинах після революційного переділу доби Центральної Ради.

2.2. Аграрне питання в добу Директорії

Аграрна політика Директорії УНР була яскраво вираженою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Земельне законодавство, яким Директорія старалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства навколо влади УНР на основі розв'язання аграрного питання. Це було однією з головних причин поразки української національної революції [6, с.16] .

Директорія приступила до здійснення аграрної реформи за досить складних військових обставин. Загроза з боку радянських військ була очевидною. Саме тому було прийняте неординарне рішення: усіх воїнів УНР наділити 2 десятинами землі (тих, що прийдуть до армії до 10 березня 1919 р.). Строки, зазначені в загальному плані проведення аграрної реформи, були в той час явно нереальними, і тому ніде не витримувались. Також слід зазначити, що перші кроки земельної реформи проходили в складних умовах війни та анархії. Наприклад, багаточисельна повстанська армія Н. Махна, яка складалася переважно із селян, збиралася воювати з Директорією [27] .

8 січня 1919 р. Директорія прийняла Закон про землю в УНР, за яким передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безкоштовній основі, тим самим здійснюючи націоналізацію землі конфіскаційним шляхом. Одночасно постала проблема пошуку форм налагодження сільгоспвиробництва. Їх було запропоновано декілька, зокрема передача землі селянам за зрівняльним принципом у користування і одночасно вони повинні були зорганізуватися у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артїлі. Не виключалося після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб [6, с.18].

Одні науковці вважають, що одним із принципів на яких базувалося проведення земельної реформи була націоналізація, інші - соціалізація. Закон давав підстави для неоднозначного трактування, бо вказував, що землею, котра є все-

народною власністю, порядку є верховна влада УНР, тобто держава, а це може трактуватись як націоналізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не є роботодавцем, не наймає селян для праці на ній, а через земельні управи передає землю в приватно – трудове користування окремими господарствам або товариствам. До того ж, земля господарств могла переходити в спадщину, а це не що інше, як соціалізація. Отже, в земельній закон закладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфіскувала в поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім передавала землю в приватно-трудове користування (соціалізація). Це, вочевидь, відбиває теоретичну невизначеність есерівських лідерів та боротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії. Про це свідчить і виступ В. Винниченка на VI Конгресі УСДРП 10 січня 1919 року [46, с. 32]. Він зазначив, що перетворення, які несе здійснення земельного закону - це є націоналізація. Таким чином, аграрний акт Директорії УНР, в силу кон'юнктури історичного моменту, а також під впливом двох провідних українських партій, які хотіли закласти в нього своє бачення проблеми, вийшов поєднанням програмних положень цих партій що до проведення земельної реформи, компромісом між різними політичними силами. До того ж, Український уряд дуже поспішав з проведенням аграрних перетворень і намагався хоча б запустити сам процес наділення землею, щоб селянство повірило в земельну реформу та політику.

Відповідно до закону, держава ставала єдиним власником землі. Приватна власність на землю будь-кого скасовувалася. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, в розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів. Допускалася оренда землі, але терміном не менше, ніж на 10 років.

Першими наслідками націоналізації землі було посилення між селянами «воєн» за межі, зросла анархія на селі, що проявилось в розгромі поміщицьких садиб (майже 27%). Опікування земельними справами перейшло від Земельних комітетів до сільських, волосних рад, які реалізовували принцип дрібного зем-

лекористування. Складніше виявилось у зрівняльний спосіб розділити худобу і сільгоспінвентар [9, с. 21].

Суперечливість пропонованих аграрних перетворень була в тому, що на території УНР проживали іноземні громадяни (поляки), їх права на землю потрібно було залишити такими, як вони мали до цього часу (приватна власність). Після відступу з Києва на початку 1919 р. Директорія суттєво змінила свої погляди на вирішення аграрного питання: запроваджено податок на землю, відмовилася від безоплатного наділення селян землею, допускала збереження приватної власності на землю. Селяни могли залишати собі лише 1/3 врожаю – іншу віддавати державі.

Змінилося на цей час і ставлення селян до вирішення земельної проблеми. Вони готові були купувати землю і виступали уже проти зрівняльного розподілу. Ініціатива Директорії щодо наділення усіх селянських господарств додатково 15 дес. землі була звичайним популізмом, бо такої кількості землі не було. До того ж заборонялося чіпати землі цукроварень, іноземців, культурних (поміщицьких господарств) [3, с. 22].

Голова Директорії УНР В. Винниченко у творі «Відродження нації» писав: «Там, де є 70% селянства, не може панувати міський пролетаріат. При індивідуалістичній методі нашого сільського господарства, тут - на Україні - соціалізм не можна здійснити по російській методі, бо село від нього конче мусять відсунутись...». В. Винниченко вважав, що головною, справжньою, «реальною» силою у боротьбі за незалежність є селянство. Тому політика Директорії була спрямована, перш за все на те, щоб «основну рушійну силу – селян – направити в русло революції, основна мета якої побудова незалежної Української держави» [43, с. 193]. Розглянемо, як це досить складне питання вирішувалося урядом Директорії, спираючись на ті джерела, які вже існують.

Щоб привернути селянство на свій бік, 15 грудня 1918 року Директорія видала закон «Про заборону продажу, закладу та оренду землі» [2, с.387]. А 26 грудня 1918 р. нарешті з'явилася Декларація Директорії Української Народної Республіки, в якій говорилося про те, що Директорія передасть свої права й

уповноваження лише трудовому народові. Директорія пропонувала трудовому селянству, що першим відгукнулося на її поклик й стало із зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатися у губернії й вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати повинні представляти там волю як того озброєного селянства, що тимчасово є в військах, так і тих, що «...мирною працею дома допомагають творити народній державний лад та порядок» [3, с. 172].

До повного вирішення земельної реформи Директорія в Декларації оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у війська Республіки для боротьби з гетьманом. Право розпоряджатися цією землею належить Директорії. Ця постанова стосувалася також монастирських, церковних і казенних земель. Для проведення реформи було організовано Народні Земельні Управи. До зібрання Конгресу Трудового Народу Директорія зобов'язувалася повернути селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками [3, с.167-176].

Отже, із вище сказаного слідує, що Директорія УНР, як і інші політичні режими, намагалася розв'язати аграрну проблему якнайшвидше і ефективніше, щоб привернути на свій бік селянські маси. В першу чергу слід зазначити, що помітним чинником, який впливав на політику Директорії, була демагогічна пропаганда більшовиків. Вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу. Тому вже 8 січня 1919 року Директорія затвердила земельний закон про націоналізацію землі. Цим законом скасувалося право приватної власності на всі землі, але дрібним господарствам залишилися в їх користуванні земельні ділянки розміром до 15 десятин. Під тиском вимог селянства та за браком часу, за основу для вироблення земельного закону було взято відповідний акт Центральної Ради в дещо зміненому вигляді. (Головною відмінністю закону Директорії від відповідного закону Центральної Ради,

було те, що один із його параграфів стверджував непорушність у користуванні дотеперішніх господарів «трудовах» господарств не більше 15 десятин. Із новоутвореного, за рахунок вивласнених земель, державного фонду місцеві земельні управи повинні були, під контролем міністерства земельних справ, «надавати у вічне користування малоземельним та безземельним селянам не менше 5-6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і не більше трудової норми». Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес України, на якому В. Винниченко підкреслив, що «земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство» [6, с.76].

Але, в принципі правильні положення земельного закону, розбилися об реалії тогочасного життя, бо ґрунтувалися насамперед на переконаннях і програмних принципах соціалістів; не враховувався дійсний стан речей і настрої селянства.

Відомо, що у постановах різних своїх з'їздів селяни підтримували ідею української державності, але коли треба було її захищати, не виявили такої готовності. Створивши на гребні боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням гетьманського уряду розбігалися по домівках. В результаті армія УНР швидко танула і виявилася майже небоєздатною у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Посилювався вплив більшовиків на широкі маси українського народу. Селяни, з вищевказаних причин, не хотіли допомогти уряду, який так старанно намагався змінити їхнє життя на краще: наділив їх землею; по всій Україні велися слідства «... з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом» [46, с.169].

Що ж стало причиною таких настроїв селянства? Очевидно, що земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи політичним документом, він мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії. Але помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадоволення частини селянства (селян повіту). Тому, земельний закон не зміг виконати ту роль, яка йому відводилася - забезпечити широку соці-

альну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови Української держави.

Таким чином, аграрний акт Директорії УНР, в силу кон'юнктури історичного моменту, а також під впливом двох провідних українських партій, які хотіли закласти в нього своє бачення проблеми, вийшов поєднанням програмних положень цих партій що до проведення земельної реформи, компромісом між різними політичними силами. До того ж, уряд дуже поспішав з проведенням аграрних перетворень і намагався хоча б запустити сам процес наділення землею, щоб селянство повірило в земельну реформу та політику Директорії УНР. Строки, зазначені в загальному плані проведення аграрної реформи, були в той час явно нереальними, і тому ніде не витримувались [30, с. 467].

2.3. Аграрне питання в ЗУНР

Чи не найважливішого значення з перших днів власної діяльності українські національні держави надавали вирішенню аграрного питання. Проводилася земельна реформа, хоча стосовно її змісту та межі між тодішніми політичними партіями велися гострі дебати.

У ЗУНР земельне питання було в числі найважливіших соціально-економічних питань, його правове вирішення відкладалося на невизначений термін до скликання сейму, що мав визначити розмір і час сплати селянами за наділи. Відтак селяни були незадоволені повільним просуванням вирішення реформи, й почали самочинно ділити землю.

У ЗУНР (ЗОУНР) аграрну реформу фактично започаткував Закон про привласнення великих феодальних маєтностей (18 березня 1919 р.), яким встановлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. Зокрема, націоналізовані землі переходили у тимчасове управління повітових земельних комісій, які розподіляли їх поміж селянами для подальшого використання.

А завершити процес урегулювання аграрної проблеми в ЗУНР мав «Закон про земельну реформу» (14 квітня 1919 р.). Згідно з ним землею слід було наділяти усіх безземельних та малоземельних селян. З цією метою великоземельні володіння – поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські тощо, а також набуті колишніми власниками для спекуляції, не оброблювані власними силами й ті, що своїми розмірами перевищували визначену межу – підлягали конфіскації. Усі конфісковані землі tworили земельний фонд ЗОУНР, яким до часу їх розподілу між селянством, управляли обласна, повітові та громадські земельні комісії [15, с. 94].

Землі земельного фонду розподілялися, передусім, для потреб:

- 1) вояків-інвалідів, які втратили своє здоров'я у війнах, ведених УНР;
- 2) вдів і сиріт та тих, що полягли у цих війнах або внаслідок них;
- 3) жовнірів-інвалідів зі світової війни 1914–1918 рр.;
- 4) сиріт і вдів не воєнних осіб;
- 5) інших безземельних або малоземельних рільників.

Частина земель фонду залишалася для земельно-громадського господарства держави, громад та загальних економічно-культурних і добродійних потреб, створення зразкових господарств, рільничих шкіл. Пасовища і полонини, які не були власністю селян чи церкви, переходили до громад. Ліси не підлягали розподілу, а ставали державною власністю. Водойми (ставки, озера, болота) ставали колективними для громад, за винятком судно- і лісосплавних рік [37, с.5-9].

19 квітня 1919 р. ЗУНР ухвалила власний Земельний закон. Згідно з його положеннями в державний фонд переходили монастирські, церковні та деякі інші землі, придбані власниками для спекуляції, землі, що їх не обробляли власники своїми силами, а також ті, площа яких перевищувала означену величину, яка ще мала бути визначена. З означеного фонду відповідними ділянками передбачено наділяти безземельних і малоземельних селян. У власність держави переходили також ліси. Відшкодування землевласникам уряд ЗУНР відкладав на пізніші часи [9, с. 289].

Однак втілити в життя ці напрацювання уряду вже не вдалося, оскільки більша частина Східної Галичини була захоплена польськими військами. В середині липня 1919 р. УГА була змушена перейти за річку Збруч на територію УНР.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

3.1. Аграрна політика більшовицьких урядів України

Наприкінці 1918 р. Директорія УНР, яка взяла владу, з досвіду (хоча й тимчасового) попередніх українських урядів розуміла, що будь-яке затягування з вирішенням земельного питання відверне від неї українське селянство, як воно свого часу відвернулося від Центральної Ради чи держави гетьмана П. Скоропадського. З усіх запланованих Директорією спеціальних заходів найважливішим була розробка аграрної реформи, яку з нетерпінням очікувало українське селянство.

Проведення радикальної аграрної реформи з початком наступу більшовиків у січні 1919 р. було необхідним як засіб завоювати й утримати на своєму боці селянські маси. Українські селяни, у значній мірі, перебуваючи під впливом Української партії соціалістів-революціонерів, продовжували вимагати соціалізації землі.

Характерними були рішення Сквирського повітового селянського з'їзду на Київщині 4–6 січня 1919 р., який у своїй резолюції визначив, що соціалізація в основі земельної реформи зміцнила б економічне становище республіки і ліквідувала б безземелля. З'їзд висловив побажання, щоб Директорія відновила дію земельного закону Центральної Ради, зробивши зміни відповідно до тогочасних обставин. Закон про землю Рада міністрів УНР ухвалила 8 січня 1919 р. [5, с. 107]

Стаття перша ліквідувала приватну власність на землю. Вся земля в Україні належала державі. Користуватися землею могли «усі елементи, які обробляють землю своїми руками», а земельний фонд держави передбачено використовувати насамперед для задоволення малоземельного і безземельного селянства. У той же час у законі було передбачено, що у господарствах, які мають 15 і більше десятин, можна використовувати найману працю, а також існувала

можливість збереження за колишніми власниками зразкових поміщицьких господарств. За цукровими заводами і гуральнями було дозволено залишати таку кількість землі, яка давала б їм змогу успішно функціонувати.

До положення про збереження деякої кількості землі у її колишніх власників селянство, що вимагало зрівняльного поділу, поставилося негативно. Проте, навіть і в такому вигляді закон не підлягав негайній реалізації. Зимовий та весняний періоди уряд розглядав як підготовчий етап до проведення аграрної реформи, яка повинна розпочатися лише влітку 1919 р. Отже, земельний закон Директорії був ухвалений із мотивів більше політичних, ніж державних та господарських. Саме тому селянство у нього не й повірило [30, с.468].

По селах можна було почути скептичні голоси: «Що воно за знак – зимою нам дають землю, а прийде весна – земля знову не наша». У цілому аграрне законодавство Директорії УНР не відповідало настроям повсталих селянських мас. Однак, селяни приєдналися до Директорії, яка теж виступила проти влади гетьмана. Селянство було за негайний розподіл великого землеволодіння, та Директорія пізно і не до кінця пристосувалася до його вимог, і це сприяло наступу більшовицьких військ.

Другий більшовицький наступ в Україну в 1919 р. мав конкретну мету – продовольство і сировина. Тому більшовицький «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України», створений 28 листопада 1918 р., у Маніфесті до робітників, селян і солдат оголосив про негайну передачу селянам усіх поміщицьких земель із живим і мертвим інвентарем. У дусі Маніфесту була розгорнута й більшовицька агітація й пропаганда, завдання якої було викликати у селян враження, що вони одержують землю у вічне користування.

Цю тактику продовжила Декларація уряду від 28 січня 1919 р., у якій підтверджувалося, що «проводиться конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель для передачі у розпорядження малоземельним селянам». Однак, уже в наступному абзаці Декларації було: «Для піднесення продуктивності сільськогосподарської праці та полегшення важкого становища селянства радянський Робітничо-селянський уряд сприятиме поширенню суспільного ко-

лективного обробітку землі, постачання селу насіння, технічних сил і сільсько-господарських знарядь, необхідних для ведення громадських господарств» [6, с.18].

В Україну більшовики переносили практику створення колективних господарств, яку використовували у РРФСР. У резолюції Першого Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідноти і комун, ухваленій 18 грудня 1918 р., зазначалося: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне неухильне проведення широкої організації сільськогосподарських виробничих комун, радянських господарств і спільного обробітку землі, які у своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства» [17, с. 265–274.].

На підставі цієї резолюції ВЦВК РРФСР розробив і 14 лютого ухвалив «Положення про соціалістичний земельний устрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Лінію на форсоване насадження різних типів колективних господарств в Україні проводили голова РНК УСРР Х. Раковський і секретар ЦК КП(б)У Г. П'ятаков.

Важливу роль відіграла також позиція керівних працівників Наркозему РРФСР В. Мещерякова і Н. Плюсніної, скерованих на роботу в Наркозем України відповідно як нарком і його заступниця, які були за повсюдне створення в Україні радгоспів і комун.

Під впливом більшовиків рішення про скасування приватної власності на землю, а в маєтках поміщиків організувати радянські господарства і комуни ухвалили Харківський губернський з'їзд рад, III Всеукраїнський з'їзд рад і III з'їзд КП(б), що відбулися наприкінці лютого – на початку березня 1919 р. Причому партійний з'їзд доручив ЦК КП(б)У розробити на принципах «Положення...» РРФСР відповідний документ для України і подати його на затвердження III Всеукраїнському з'їзду Рад.

На прискорення процесу організації радгоспів і комун були скеровані й усі наступні постанови радянського уряду і Наркозему УСРР. Більшовицькі партійні та радянські органи докладали зусиль, щоб максимально прискорити

повсюдне створення радгоспів і комун. «Ми спочатку гадали, – говорив пізніше Г. Петровський, – що за наших умовин легко можна було б створити сільсько-господарські комуни і селян, і натиск на цю справу був досить дужий». Резолюції на підтримку колективного обробітку землі більшовики приймали на всіх з'їздах рад, на яких мали перевагу. У політиці колективізації сільського господарства в першій половині 1919 р. більшовики мали деяку підтримку інших політичних партій, що діяли в Україні, та їхніх діячів – есерів, українських лівих есерів, УСДРП (незалежних лівих) [21].

Колективні господарства в Україні організовували без врахування конкретних умов і, головне, з порушенням принципу добровільності вступу до цих колективів. На середину 1919 р. в Україні діяли 1350 радгоспів, які займали 1 млн. 208 тис. 400 десятин землі, а також 835 колективних господарств інших форм (комун і артільей) [7, с. 18].

Не сприймаючи більшовицької земельної політики, яку насаджували у формі комун і радгоспів, українське селянство піднялося на масові повстання, які охопили, практично всю територію України. Тому більшовицькі партійні органи, не відходячи від генеральної лінії насадження колективних форм господарювання на селі, намагалися відвернути увагу селянства категоричним запереченням примусового запровадження комун. Намагаючись сформувати громадську думку про добровільність їх створення, більшовики використовували періодичну пресу, селянські з'їзди, усну пропаганду. Проте слова і діла більшовиків не збігалися. Для них політика і мораль були несумісні, тож для утвердження свого панування більшовицька влада використовувала будь-які засоби. Жодні вимоги селян, які повірили заявам, що створення комун та інших форм колективних господарств були порушенням законності, розділити землю для індивідуального обробітку не задовольняли. Якщо ж більшовицькі органи розділяли поміщицькі маєтки серед місцевого селянства, то лише у крайніх випадках, коли селянство як найважливіший аргумент застосовувало силу [47, с.116].

Більшовики, утверджуючи свою владу в Україні, не зважали на селянство, його прагнення одержати землю. «Віссю своєю політики на селі у 1919 р., –

писав командуючий більшовицькими військами в Україні В. Антонов-Овсієнко у листі до ЦК РКП(б) в липні 1919 р. – «вони зробили проповідь комуни й організації радянських господарств».

Більшовики пропагували колективні господарства як вищу, продуктивнішу форму господарювання порівняно з індивідуальною. Дійсність ж була зовсім іншою – спроба нав'язати нові форми господарювання на селі приводили до повного занепаду і розрухи. Жалюгідний стан колективних господарств надзвичайно озлоблював селян. Вони не могли спокійно дивитися, як пропадає людська праця, нищать створені ними цінності. Проте більшовики нічого не змінювали. Невирішеність аграрного питання стало причиною того, що більшовицька влада з України в 1919 р. не втрималась, з одного боку – масовими антибільшовицькими селянськими виступами, а з іншого – через воєнно-політичні обставини – наступ армії А. Денікіна, якій українське селянство, «наситившись більшовизмом», теж не ставало на перешкоді, та спільний наступу двох українських армій – Армії УНР і Галицької армії [49].

Встановлення на значній території України білогвардійського режиму А. Денікіна, не принесла українському селянству полегшення. Відновлення буржуазно-поміщицьких порядків, накладення на селян непомірних податків, репресії привели до масових виступів селянства, що сприяло відновленню радянської влади в грудні 1919 р. Узявши знову владу в Україні, більшовики в земельному питанні не відмовилися від колективних господарств, а вибрали тактику тимчасового компромісу з селянством. Наприклад, в Інструкції Всеукрревкому «Про завдання ревкомів в будівництві радянської влади на місцях» зазначалося: «Не заперечуючи важливого значення радянських господарств як показових культурно-агрономічних центрів і значення бурякових плантацій для українського цукрового виробництва, ми в той же час рекомендуємо, в першу чергу, поставити питання про наділення безземельних і малоземельних селян землею із фонду радянських господарств» [16, с.131].

Одночасно більшовики вживали заходів для охорони і збереження радянських господарств. Зокрема Пирятинський повітревком на Полтавщині 26 гру-

дня 1919 р. «у зв'язку з тим, що селянство України поставило своєю метою знищити радгоспи, щоби в них не організовувалися комуни», ухвалив організувати для їхньої охорони спеціальні загони . У цей період свій погляд на вирішення земельного питання знову висловили політичні партії, що діяли в Україні. ЦК Української партії есерів у постанові «В справі земельній» від 1 січня 1920 р. шлях його вирішення визначив через розподіл поміщицької землі безземельному і малоземельному селянству на правах власності, однак воно повинно одержати землю за викуп. Що стосувалося колективних форм обробітку землі, то перехід до нього мав бути еволюційним і лише на ґрунті економічних вигод чи шляхом кооперації [21].

На загальну тенденцію щодо проведення аграрної реформи в Україні змушені були зважати більшовики. Це виявилось, зокрема, у резолюції Борзненської повітової конференції КП(б)У Чернігівської губернії від 5 січня 1920 р. З одного боку, передбачалося задовольнити вимоги селянства, а з іншого – створювати комуни, артілі, спілки.

Таке досить неоднозначне ставлення більшовиків до вирішення земельного питання було відображено і в земельних законах початку 1920 р. Одним із перших законодавчих актів Всеукрревкому стали «Основні начала організації земельної справи в Україні», опубліковані 22 січня 1920 р. Передбачалося, що для остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння і наділення землею безземельних і малоземельних селян при губернських, повітових і волосних виконкомах і ревкомах будуть негайно утворені земельні відділи. Всі інструкції із земельного питання доручено було розробити земельній комісії Всеукрревкому [49].

Основні положення цього документа були втілені в законі Всеукрревкому про землю. Проект закону про землю також розробила земельна комісія Всеукрревкому, однак право остаточної редакції залишив за собою В. Ленін.

У Москву для цього двічі виїжджала делегація у складі Г. Петровського, Х. Раковського, Д. Мануїльського, і «тільки після третього читання, – як згадував Г. Петровський, – його затвердили для всієї України». Пізніше, на IV кон-

ференції КП(б)У в березні 1920 р. було зазначено, що закон про землю був остаточно розроблений у тісному контакті ЦК РКП(б) і КП(б)У. Остаточно закон про землю був затверджений Всеукраєвкомом. Одночасно він затвердив Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України у користування нетрудового землеробського населення [30, с. 476].

Закон про землю вводили в дію телеграфом. Тоді ж голова Всеукраєвкому Г. Петровський телеграмою зобов'язував губревкоми поширити закон, щоб довести його до селянства. Протягом лютого-березня закон опублікували у всіх більшовицьких газетах. Закон передбачав перехід у користування селян усіх колишніх поміщицьких земель, конфіскованих радянською владою ще в 1919 р., санкціонував негайне виселення із економій колишніх власників та орендарів. Інвентар було передано у розпорядження земельних відділів для першочергового наділення ним безземельного і малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств. Усі будівлі поміщицьких маєтків і несільськогосподарський інвентар переходили у розпорядження земельних відділів для передачі у користування закладів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Незважаючи на нібито деякий відступ і повернення до декрету про землю, наступ на українське селянство не припинився. Коли в законі про землю передбачалося, що розподілу не підлягають «трудова господарства», тобто ті, де не використовують найманої праці, то вже 24 березня 1920 р. РНК УСРР розіслав усім губземвідділам спеціальний циркуляр «Про порядок застосування закону про землю від 5 лютого 1920 р.», яким уточнював поняття трудової норми. Тепер залишки землі господарств, що перевищували споживчу трудову норму, запроваджену для певної місцевості, підлягали вилученню, навіть якщо в них не використовували найманої праці.

Цим заходом передбачали розколоти ряди ще досить аполітичного українського селянства, прискорити його розшарування. Бідніша та середня частина селянства, як і сподівалися більшовики, схвально сприйняли новий земельний закон. Однак, більшовицькі та радянські органи на місцях були у деяких випад-

ках на позиції збереження колективних форм обробітку землі. Активними захисниками колективних форм обробітку землі стали комнезами.

Характерною була резолюція Херсонського повітового з'їзду комнезамів, що відбувся в середині вересня 1920 р. Вона проголошувала курс на організацію «нових форм суспільного господарства, починаючи з перших ступенів – спільного обробітку землі, і кінчаючи організацією трудових сільськогосподарських артілей і комун» [48, С. 227]

Проте, незважаючи на зусилля більшовиків зберегти колективні господарства, їм це не вдалося. За підрахунками І. Хміля, кількість радгоспів, порівняно з 1919 р., зменшилася майже в 2,4 рази. Наприкінці 1920 р. свій погляд на форму колективного господарства змінили й більшовицькі лідери. Піддаючи сумніву потребу комун, які за комуністичною доктриною вважалися вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони схвалювали інші форми колгоспів, особливо артілей. Приватне сільське господарство не вписувалося в комуністичну доктрину. У капіталістичному суспільстві на підставі розвитку продуктивних сил воно було пов'язане з ринковою економікою. «Своїм незалежним від держави існуванням, – писав історик С. Кульчинський, – воно кидало виклик тоталітарному політичному режиму» [49].

Як бачимо, більшовики не відмовилися від планів комунізувати село, але на зміну терміну «комуна», до якого селяни відчували відразу, був винайдений термін «колективізація». Та зміна терміну не означала трансформації самої суті більшовицької аграрної політики: створення в селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти так, як управляли «командними висотами» у промисловості. Це термін визначив аграрну політику більшовиків на всі наступні десятиріччя радянської влади в українському селі.

3.2. Вирішення аграрної проблеми «білогвардійськими» урядами А. Денікіна та П. Врангеля

Аграрне питання у внутрішній політиці уряду А. Денікіна мало надзвичайно важливе значення, адже воно було одним із першочергових питань революції в Росії (1917–1922 рр.). На думку білогвардійського керівництва, вирішення цієї проблеми суттєво допомогло б Білому руху Півдня Росії у боротьбі з більшовицькими силами та змінило б хід Громадянської війни на користь «білих». Тому, на погляд автора, доцільніше буде зупинитися на проектах аграрних перетворень, що мали покращити соціальне становище селян цього регіону та над якими працювали як спеціальні урядові комісії, різні політичні організації, так і відомі тогочасні фахівці з даної проблематики. Аграрний складник посідав чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил.

Отже, аграрне питання поєднало у собі соціальні, економічні і політичні компоненти, трансформувавшись в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему.

На нашу думку, перед тим як розглядати аграрну політику денікінського уряду, потрібно дати оцінку поглядам А. Денікіна щодо розв'язання цієї проблеми. Для цього потрібно проаналізувати декларацію щодо земельного питання, яка була підписана Головнокомандувачем ЗСПР на початку квітня 1919 року. Щодо характеристики цього документу, то в ньому чітко зазначалося, що остаточно вирішити земельне питання мають Установчі збори, однак потрібно вжити заходів, щоби не допустити голоду на селі та розробити правила землекористування для сільського населення [6, с. 507–508].

Також у ньому визначалися принципи, які мали стати основою аграрних законопроектів. По-перше, забезпечення інтересів широких народних мас; по-друге, створення та зміцнення малих і середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель; по-третє, збереження за власниками їх прав на землю; по-четверте, відчуженню не підлягала земля, що була власністю

козацьких військ, та землі, які безпосередньо належали промисловим підприємствам [33, с. 507–508].

Водночас зазначалося, що в кожній окремій місцевості мав бути визначений розмір землі, що зберігалася б в руках колишніх власників, і встановлений порядок переходу решти приватновласницького землеволодіння до малоземельних селян. Варто зауважити, що за новими власниками землі їх угіддя мали закріплюватися в якості приватної власності [20, с. 507–508].

Аналіз «Декларації...» дає підстави аргументовано стверджувати, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії та особисто А. Денікіним не лише сутності аграрної проблеми, але й засад, за допомогою яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття «Декларації...» переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростого внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин [47, с. 336].

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у «Декларації...», була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та Громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, Радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача ЗСПР у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика [7, с. 336].

Варто наголосити, що декларація генерала А. Денікіна щодо аграрного питання викликала серйозну полеміку у тогочасній пресі. Також дану деклара-

цію активно обговорювали члени різних політичних та громадських організацій. Наприклад, у Києві 30 вересня 1919 року відновило роботу Київське товариство сільського господарства. На порядку денному першого робочого засідання було обговорення саме змісту «Декларації...» та окреслення можливих шляхів проведення земельної реформи. Промовці – Б. Панченко, А. Ярошевич, К. Воблій – схвалили ідею «наділення селян за викуп через відчуження частини казенного й поміщицького землеволодіння» [24, с. 102].

Із розгромною критикою цього документу виступили більшовики. Її зміст підпорядковувався тезі про те, що білогвардійці – класові вороги, які прагнуть відновити царські порядки. Автори таких матеріалів розраховували насамперед на «свіжість» історичної пам'яті у населення про часи перебування під владою Романових. Вони акцентували на тому, що царський генерал А. Денікін прийшов грабувати селян і представляє інтереси лише поміщиків, а тому землі в селян відберуть і повернуть їх поміщикам, білогвардійці запровадять на селі жандармські порядки, що панували за царя, відновлять панщину тощо [19, с. 178].

Перед створеною комісією В. Колокольцова, на яку покладалося доопрацювання положень «Декларації генерала Денікіна з земельного питання», стояла складна дилема: проводити реформу відразу й рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В. Колокольцов обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни у землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [16, с. 155].

Попри оновленість членства «особливої комісії», що працювала в Сімферополі 21–25, 27 квітня 1920 р. за П. Врангеля, між її учасниками єдності думок не було. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише «проголошення реформи з відстрочкою її

реалізації». Вони розмірковували приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Миколайович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за «негайне закріплення за селянами орендованих та само захоплених земель» [18, с. 17].

Як вище згадувалося, аграрна політика Гетьманату мала певні спільні риси з політикою «білогвардійських» урядів. Так, заходи гетьмана і цивільних властей білих носили широкомасштабний характер, не обмежувалися питаннями землекористування й землеволодіння. Якщо оцінювати проекти аграрних перетворень П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля з позиції їхньої відповідності інтересам українського селянства в аграрному питанні, то, на наш погляд, більше їм відповідав «врангелівський» проект, трохи менше – «денікінський», ще менше – гетьманський. Аргументами на користь такого твердження є:

1) за «врангелівським» законопроектом легалізовувалися селянські самозахоплення землі, за «денікінським» це визнавалося, однак, не закріплювалося законодавчо, за гетьманським – селяни зобов'язувалися все повернути поміщикам (циркуляр Міністерства внутрішніх справ Української Держави від 18 травня 1918 р., закон вад 14 червня 1918 р.) [20, с. 106];

2) згідно з третьою редакцією врангелівського проекту аграрної реформи, поміщики повністю усувалися від участі в реформі, їм навіть заборонялося обіймати будь-які посади в місцевостях, в яких розташовувалися їхні маєтності [20, с. 80 – 81], у варіантах П. Скоропадського й А. Денікіна про це не йшлося;

3) земельні установи, згідно з «врангелівським» законом від 25 травня 1920 р., користувалися широкими повноваженнями, на відміну від гетьманських – надто забюрократизованих, у яких домінували великі землевласники [33, с. 98-106]. Фактично самі селяни через участь у їхній роботі, вирішували земельне питання;

4) «Закон про землю» Врангеля стосувався не лише середньозаможного та заможного селянства, а й незаможного та малозаможного селянства. Гетьманське та аграрне законодавство Особливої наради ці аспекти залишило поза увагою. Отже, підсумовуючи викладене вище, маємо підстави стверджувати, що спільними моментами аграрного законодавства П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля були [11]:

а) розуміння політиками сутності реформування – ставка на економічно міцні одноосібні селянські господарства;

б) темпи роботи земельних комісій, участь у них тих самих осіб, коло питань, які обговорювалися;

в) шляхи реалізації нововведень, що планувалися: кредитування, створення Державного земельного банку, наділення селян землею за викуп;

г) розміри угідь одноосібних селянських господарств – 25 десятин.

Відмінність полягала у такому:

а) П. Скоропадський міцні селянські господарства вважав опорою Української Держави, А. Денікін, П. Врангель – російської державності, хоча й відмінної від царської;

б) гетьманське аграрне законодавство обмежувало реформу операціями купівлі – продажу землі, аграрне законодавство Особливої наради та Уряду Півдня Росії передбачало примусове відчуження надлишків поміщицьких, державних, церковних, казенних угідь;

в) рівень відповідності аграрного законодавства інтересам селянства був вищим у врангелівському, трохи меншим у денікінському, ще меншим у гетьманському;

г) відрізнялися механізми земельного ціноутворення, реалізації наділів;

д) у своїх конкретних кроках із розроблення проекту аграрних змін П. Скоропадський більше, ніж А. Денікін і П. Врангель, залежав від позиції командування окупаційних військ, великих землевласників [43, с. 399-417].

Отже, декларація генерала А. Денікіна про аграрне питання викликала жваву суперечку щодо основних її положень та яскраво засвідчила політичні й ідеологічні розбіжності, які існували у таборі Білого руху на Півдні Росії.

На «дисертаційному» рівні питання боротьби трудящих України тільки вже проти П. Врангеля вивчав Г. Шевчук [49]. У роботі представлені історіографічний огляд, аналіз джерельної бази. Структура роботи логічно і послідовно розкриває зовнішньополітичну та внутрішню ситуацію в Україні у 1920 р. Чільне місце автор відвів вивченню стану промисловості, аграрного сектору, заходам радянської влади у цих сферах. Потрібно відзначити, що, як і М. Супруненко, Г. Шевчук оперує широкою джерельною базою, частина якої вперше введена до наукового обігу, належним чином обґрунтовуючи запропоновані ним положення та висновки. Зібраний автором матеріал, методологія дослідження чітко узгоджується із завданням роботи – довести, «що врангелівці були наймитами іноземних імперіалістів і за їх завданням намагалися повалити Радянську владу і методами жорстокого терору реставрувати буржуазно-поміщицький лад» [49].

У зв'язку з цим вивчення істориком «врангелівського» земельного законодавства і ходу реформ позначене ідеологічною заангажованістю, а в окремих моментах фальсифікацією фактів, явищ, звуженням кола проблеми. Так, наприклад, він пише про те, що «Врангель, як і його попередники, главарі білогвардійських банд,... боровся за відновлення влади поміщиків і капіталістів, реставрацію монархії в Росії» [50].

Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованим на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не представляє у науковому відношенні цінності. Щоб переконатися у цьому, варто хоча б звернутися до спогадів учасників Білого руху цього періоду, принаймні самого П. Врангеля. Розкриваючи аграрну політику уряду Верховного Правителя, Г. Шевчук обмежився критичним аналізом законодавства і проведення реформи. Поза його увагою залишилися такі аспекти проблеми, як розробка аграрної реформи, позиція різних політичних сил із приводу її змісту, орга-

нізації тощо. Дослідник також ототожнює «денікінську» і «врангелівську» аграрні реформи, не з'ясовуючи суттєвих між ними відмінностей [41, с. 4–7], а вони мали місце. Так, наприклад, в денікінському проекті реформи не йшлося про підтримку мало- та незаможних селянських господарств, невизначеним залишалося майбутнє радгоспів, створених більшовиками. Натомість врангелівський проект земельних перетворень передбачав охорону радгоспів і комун в інтересах незаможників [40; 11].

Не відповідає дійсності й твердження історика про те, що реформа П. Врангеля ставила за мету відновити поміщицьке землеволодіння. Джерела, що стосуються цього періоду, дають підстави говорити про те, що Верховний правитель у ставленні до поміщиків був радикальнішим за свого попередника А. Денікіна. За його наказом поміщикам заборонялося не лише повертатися у маєтності, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися [16, с.155]. З іншого боку, не викликають заперечень судження автора з приводу недоліків у розрахунках селян за землю, цінової політики уряду на землю [8].

ВИСНОВКИ

Велика аграрна революція 1917–1922 рр. була спробою вирішення аграрного питання шляхом руйнації старого і створення на нових засадах нового. У 1918 р. були ліквідовані земства, утворено ради, в селах, волостях оголошувалося про утворення республік, хоч і тепер малим і сільські сходи. Комбіді, колгоспи, комуни, комнезами – це тіньові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак схоже, що в роки революції все-таки селянські громади були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах розподіляли податки, вирішували земельні суперечки.

Переділ землі не набагато збільшив селянські землеволодіння. Селяни отримали від революції землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго. Розподіл земель в кожному селі йшов за власними правилами. Селяни під час розподілу втратили орендовані ними землі.

Надзвичайно складним було земельне питання для Української Центральної Ради. Формально необхідні структури для вирішення земельного питання були сформовані. У них йшло безкінечне обговорення земельної проблеми, вироблялись різні проекти щодо його вирішення. Ускладнювало ситуацію і те, що всі законопроекти УЦР мав затверджувати Тимчасовий уряд.

УЦР не реалізувала аграрну програму. Обтяжуючим елементом в цьому питанні була позиція німецько-австрійського командування, яке виступило проти соціалізації землі в Україні. Українське селянство було не за соціалізацію землі, а за те, щоб бути вільним господарем на своїй землі.

Земельні реформи Павла Скоропадського, проведені у кінці квітня–листопаді 1918 року були спрямовані на скасування загальнонародної й відновлення приватної власності на земельні ресурси, відновлення сільського господарства України, створення міцного класу хліборобів, які б отримали землю за викуп при посередництві держави шляхом парцеляції великих земельних маєтків. Причинами не реалізованості аграрних перетворень: теоретичне обґрунту-

вання законодавчих актів мало половинчастий характер, відсутність активної політичної сили, зданої втілити в життя вироблену програму аграрної реформи. Політичні партії за часів Української Держави виявилися усуненими від влади. Аграрна реформа проводилася з ініціативи самого гетьмана П. Скоропадського і за участі окремих осіб, зокрема міністрів земельних справ, окремих науковців.

Земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи політичним документом, він мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР, але помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати ту роль, яка йому відводилася, - забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави.

Отже, керівництво Директорії ставило собі за головне – завдання організувати опір більшовикам. Для цього йому потрібна була підтримка від широких мас населення, зокрема селянства. Уряд вирішив піти на значні поступки селянам. Та що з цього вийшло? Аграрні перетворення були безрезультатними, так як почалися ідеологічні суперечки партійних коаліцій із приводу правового статусу селян як землекористувачів. Бо, згодом селянство почало розуміти, що найбільш гарантований шлях стати реальним власником землі - це викупити її в держави у той чи інший спосіб, і почало наполягати на цьому варіанті отримання землі. Приватна власність на землю - це єдиний шлях назавжди стати господарем земельної ділянки. Тому саме не сприйняття ідей соціалізації широким загалом селянства було однією з причин кризи влади уряду як Центральної Ради, так і Директорії. Не бажання зрозуміти це призвело до катастрофи, про яку з боєм пізніше напише В. Винниченко «...Не російський совітський Уряд вигнав нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території» [3, с. 204].

У ЗУНР земельне питання було в числі найважливіших соціально-економічних питань, його правове вирішення відкладалося на невизначений

термін до скликання сейму, що мав визначити розмір і час сплати селянами за наділи.

Аграрну реформу фактично започаткував «Закон про привласнення великих фабулярних посіlostей» (18 березня 1919 р.), яким встановлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. Зокрема, націоналізовані землі переходили у тим часове управління повітових земельних комісій, які розподіляли їх поміж селянами для подальшого використання.

А завершити процес урегулювання аграрної проблеми в ЗУНР мав «Закон про земельну реформу» (14 квітня 1919 р.). Згідно з ним землею слід було наділяти усіх безземельних та малоземельних селян. З цією метою великоземельні володіння – поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські тощо, а також набуті колишніми власниками для спекуляції, не оброблювані власними силами й ті, що своїми розмірами перевищували визначену межу – підлягали конфіскації. Усі конфісковані землі tworили земельний фонд ЗОУНР, яким до часу їх розподілу між селянством, управляли обласна, повітові та громадські земельні комісії [15, с.94].

Аграрне питання у внутрішній політиці уряду А. Денікіна мало надзвичайно важливе значення, адже воно було одним із першочергових питань революції в Росії (1917–1922 рр.). На думку білогвардійського керівництва, вирішення цієї проблеми суттєво допомогло б «білому руху» Півдня Росії у боротьбі з більшовицькими силами та змінило б хід Громадянської війни на користь білих.

У «Декларації...» визначалися принципи, які мали стати основою аграрних законопроектів. По-перше, забезпечення інтересів широких народних мас; по-друге, створення та зміцнення малих і середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель; по-третє, збереження за власниками їх прав на землю; по-четверте, відчуженню не підлягала земля, що була власністю козацьких військ, та землі, які безпосередньо належали промисловим підприємствам [33, с. 507–508].

Згідно з третьою редакцією врангелівського проекту аграрної реформи, поміщики повністю усувалися від участі в реформі, їм навіть заборонялося обіймати будь-які посади в місцевостях, в яких розташовувалися їхні маєтності [20, с. 80-81] земельні установи, згідно з врангелівським законом від 25 травня 1920 р., користувалися широкими повноваженнями, на відміну від гетьманських – надто забюрократизованих, у яких домінували великі землевласники [33, с. 98-106]. Фактично самі селяни через участь у їхній роботі, вирішували земельне питання. Врангелівський «Закон про землю» стосувався не лише середньо-заможного та заможного селянства, а й незаможного та малозаможного селянства.

Більшовики, утверджуючи свою владу в Україні, не зважали на селянство, його прагнення одержати землю. Віссю своєю політики на селі у 1919 р., як писав командуючий більшовицькими військами в Україні В. Антонов-Овсієнко у листі до ЦК РКП(б) в липні 1919 р., вони зробили проповідь комуни й організації радянських господарств.

Більшовики пропагували колективні господарства як вищу, продуктивнішу форму господарювання порівняно з індивідуальною. Дійсність ж була зовсім іншою – спроба нав'язати нові форми господарювання на селі приводили до повного занепаду і розрухи. Жалюгідний стан колективних господарств надзвичайно озлоблював селян [49].

Отже, відсутність вагомих успіхів українських урядів у вирішенні аграрного питання була викликана не лише частою зміною політичних режимів, але й дискретністю реформ, які вони проводили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадєєва Л., Олешко Н. Розгляд аграрного питання в роки Української революції. Збірник наукових праць «Історія та географія» / Харк. нац. пед. університетімені Г. С. Сковороди. Випуск 56. Харків, 2019. URL : <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/article/view/3293> С. 5-15
2. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) : [монографія]. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. 586 с.
3. Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2008. Вип. 39. С. 91-108.. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bevz_sotsialno.pdf (дата звернення: 12.05.2022)
4. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. // Україна модерна. № 9. Київ-Львів, 2015. С. 69–79.
5. Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013. вип. XXXV. С. 106-109. URL : http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf
6. Бурдін М. «Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917-1921рр.) // Міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України. Харків, 2017. С. 14-19. URL https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/3.pdf
7. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
8. Винниченко В. Відродження нації ч. 1. Відень: Видавництво “Дзвін”. 1920. 348 с.

20. Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. посіб. К. : Знання, 2016. 367 с.
21. Історія українського селянства : нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 / О. В. Андрощук [та ін.]: [б.в.]. 2006. 631 с.
22. Історія Української ССР : В 10 т. Військова література. Т. 6. 1964 с. // Інтернет ресурс: <https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/download/287/226>
23. Калакура Я. С. Українська соборність як історіографічна проблема // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція. Київ, 21 січня 2019 р. К., 2019. 229 с. С. 63-78.
24. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : Історіографічний нарис : Монографія. К., 2003. 608 с.
25. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. К. : Либідь, 1993. 176 с.
26. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. К., 2018. 226 с.
27. Лекція 4. Реформи та революції в історії українського селянства в першій половині ХХ ст./ Історія українського селянства. Аграрне питання в роки Великої аграрної революції 1917–1922 рр. URL : <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3431&chapterid=1132>
28. Лещенко Л. М. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням Маніфесту і Положення 19 лютого 1861 р. // Український історичний журнал. 2018. №2. С. 39-52.
29. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. 1997, № 2. С. 68-76. URL : <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/2/6.pdf>

30. Малик Я. Аграрна політика радянської влади в Україні в 1919-1920-х роках. . Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019–2021. Спецви-
пуск. С. 467–477.
31. Мироненко О. М. Земельні реформи П. Скоропадського [Електронний
ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (го-
лова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка,
2005. 672 с.: іл. URL : [http://resource.history.org.ua/cgi-
bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S
21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=T
RN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zemelni_reformy_Skoropadskogo](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zemelni_reformy_Skoropadskogo)
32. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття
XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. д.і.н. 07.00.01.
Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. 633 с.
33. Нариси історії Поділля. [Текст]: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов [та
ін.]. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 328 с.
34. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив //
Український селянин. 2008. Вип. 11. С. 9-15. URL :
[http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58903/02-
Pyrih.pdf?sequence=1](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58903/02-Pyrih.pdf?sequence=1)
35. Реєнт О. П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження //
Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Вип. XIX. К., 2019. С. 6–26.
URL : [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-
bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21
REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21
P03=FILA=&2_S21STR=Piu19-20_2011_19_4](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Piu19-20_2011_19_4)
36. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Україн-
ський історичний журнал. №1. 2019. С. 34-51.
37. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації // Пробле-
ми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Вип. 9. К., 2018.
С. 5-9. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Pviu_2013_9_3

38. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. Т. 9. К. : Вид. дім “Альтернативи”, 1999. 336 с.
39. Симон Петлюра. Статті / Упорядник та автор передмови О. О. Климчук, за ред. М. Н. Москаленко. Київ: Видавництво художньої літератури: «Дніпро». 1993. 345 с.
40. Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки. URL : <https://studies.in.ua/shpora-hukr/4236-stolipnska-agrarna-reforma-v-ukrayin-ta-yiyi-nasltdki.html>
41. Сусоров В. Д. Аграрне питання в Україні : причини, прояви, шляхи розв’язання. Херсон, 2017. с. С. 4–7.
42. Терлюк Я. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.) : започаткування національного земельного законодавства // Вісник Національного університету "Львівська політехніка. Серія: «юридичні науки». LAW Vol. 1, No. 850(11), 2016 С. 461–468. URL : http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_69.pdf
43. Тимченко Р. Висвітлення аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 399-417. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Tymchenko_Roman/Vysvitlennia_ahraranoi_polityky_hetmanatu_P_Skoropadskoho.pdf
44. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : Монографія. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 32–43.
45. Федьков О. М. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки на-

- прикінці 1905 – на початку 1906 року // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2019. Вип. 16. С. 348–361.
46. Федьков О. М. Формування аграрних програм українських соціалістичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст. // Збірник наукових праць «Політологічні студії». Вип. 1. К., 2018. С. 114–131.
47. Щербина П. Ф. Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. // Український історичний журнал. 2013. №5. С. 103-107.
48. Шулга Н. Роль наукової й експериментально-дослідницької діяльності М. О. Тюленєва для українського соціуму в 30-х – 60-х рр. XX ст. С. 227. URL : <https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/view/287/226>
49. Шурхало Д. Українська революція 1917–1921-го. Як ділили землю 100 років тому. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28671982.html>
50. Хміль І. В. Аграрне питання в українській революції 1917-1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1. К.: В-во «Наукова думка», 2003. - 688 с. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ahrarne_pytannia